

УДК 37.015.311

С. В. Певна,
аспірант

(Луганський національний університет імені Тараса Шевченка)

СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СУБ'ЄКТ

Статтю присвячено питанню становлення та еволюції теоретичних уявлень про суб'єкт. Наведено характеристики суб'єкта, виділено простори існування, дії і розвитку суб'єкта. Визначено, що становлення суб'єкта відбувається в процесі розвитку його діяльності та свідомості. Підкреслено, що суб'єктом соціальної діяльності і відповідного характеру психічної діяльності індивід стає лише на відповідному рівні свого розвитку. Наголошено на необхідності створення загальної теорії суб'єкта та відповідного понятійного апарату, які б забезпечували більш глибоке усвідомлення суб'єкта.

Поняття "суб'єкт" стало за останнє десятиріччя одним із найбільш розповсюджених в психологічній, філософській, соціологічній, політичній літературі. Це поняття сьогодні набуває особливого змісту, що є відображенням об'єктивно обумовленої в сучасній реальності підвищеної уваги до дієвої характеристики людини в контексті росту її самосвідомості та у зв'язку з прагненням людства осмислити, розкрити, зрозуміти і пояснити свій суб'єктний потенціал як необхідну умову для вирішення принципово нових і складних завдань, що постають перед ним. На сьогоднішній день постійно поглиблюються дослідження суб'єкта, осмислюються особливості процесу формування суб'єкта-індивіда конкретного історичного періоду, передусім, сучасності. Визначення "суб'єкт" все більш широко використовується в характеристиці дієвого початку в розвитку суспільства, коли в якості суб'єктів в різних видах діяльності виступають не тільки індивіди, але й різні конкретні групи, етноси, міста, різні суспільства, саме людське суспільство та ін.

Протягом останніх принаймні тридцяти років проблема суб'єкта особливо активно розробляється в психології, зокрема на основі розвитку ідей С. Л. Рубінштейна. Серед таких досліджень особливе місце займають роботи К. О. Абульханової-Славської та А. В. Брушлинського, в яких даються визначення суб'єкта та розкриваються багато його важливих психологічних характеристик.

Метою статті є простежити, як відбувається становлення суб'єкта, розглянути, як змінювалось поняття "суб'єкт", визначити простори розвитку суб'єктності.

Визначення суб'єкта в системі психологічних знань, що спеціально та глибоко вивчають людину – це його індивідуальні характеристики та зміна їх в онтогенезі, особливості культурно-історичного середовища, що обумовлює його рівневі показники. При цьому підкреслюється, що суб'єктом соціальної діяльності і відповідного характеру психічної діяльності індивід стає лише на відповідному рівні свого розвитку. Становлення суб'єктності індивіда несе в собі завжди подвійний рух (що встановився та що встановлюється) в надбанні реальної суб'єктності реальним індивідом. В онтогенезі становлення суб'єкта відбувається в процесі розвитку його діяльності та свідомості (в їх складному зв'язку та взаємообумовленості) в конкретно-історичному суспільстві, в конкретно-історичний час. Але сучасна людина народжується як представник роду людського, носій соціального, а тому і як носій суб'єктності в якості однієї із найважливіших рис, що характеризують його природу. Він – суб'єкт визначеного соціального життя, виникнення якого вже обумовлено процесуально складним формуванням суб'єкта свідомої дії, ціленаправленої та відповідної діяльності. Вся історія людства і суспільства утворює складний процес руху, розвитку суб'єктності суб'єкта, розширення простору його дії.

У соціальної еволюції, де визначним фактором її організації є суб'єктна складова, виділяються різні простори існування, дії і розвитку суб'єкта, серед яких є дуже важливим чітке розрізнення трьох просторів руху – розвитку суб'єктності (За Е. В. Сайко [1]).

По-перше, це простір функціонування суб'єкта, що розглядається в його становленні і розвитку як індивідуума в його індивідуальному життєвому просторі, в онтогенезі, особливості якого визначаються реальним вмістом культурно-історичного середовища, але обумовленого загальним потенціалом розвитку суб'єктності людини в її філогенетичному русі і рівнем історичного розвитку суспільства.

По-друге, це простір розвитку людини як представника роду людського в філогенезі, характеристики суб'єктних можливостей якого визначаються ступенем загального психічного та соціокультурного розвитку індивідів.

По-третє, це простір-час історичного руху суспільства як суб'єкта історичного виконання соціальної еволюції. Ступінь його суб'єктної зрілості визначається рівнем філогенетичного розвитку людини, ступенем індивідуального прояву останнього, характером і особливостями здійснення суб'єктної дієвості всіх типів суб'єктів, що її утворюють.

Ці простори не існують ізольовано і розвиваються в триєдності історичного здійснення соціальної еволюції, де кожен з них несе своє особливе функціональне навантаження.

Поняття "суб'єкт", що стало за останнє десятиріччя одним із найбільш розповсюджених в психологічній, філософській, соціологічній, політологічній літературі сьогодні набуває особливого змісту. Це є відображенням об'єктивно обумовленої в сучасній реальності підвищеної уваги до дієвої характеристики людини в контексті росту її самосвідомості та у зв'язку з прагненням людства осмислити, розкрити, зрозуміти і пояснити свій суб'єктний потенціал як необхідну умову для вирішення принципово нових і складних

завдань, що постають перед ним. Це, передусім, завдання реального вирішення свого майбутнього. Майбутнє ж сьогодні, при реальній втраті багатьох колишніх установ дієвого суб'єкта і в ситуації зламу основ організації і розвитку суспільства, що були притаманні йому в попередній період, в період панування принципів і закономірностей розвитку системи цивілізації, постає як завдання з багатьма невідомими. Положення людини як творчо діючого суб'єкта, що реально забезпечує рух суспільства, значно ускладнилось не тільки з причини новизни і проблематичності завдань, що стоять перед ним, але й в силу жорсткої необхідності різко підвищити свої нададаптивні можливості в дійсному переутворенні і структурованні історично нового суспільства. Людина повинна не тільки активно адаптуватися до реальної ситуації життєдіяльності, що об'єктивно формується та створюється її творчим інтелектом і діяльністю, але й проявити надситуативну активність, і реалізуватися в нададаптивній діяльності в пошуках оптимального вибору шляхів руху. Саме в умовах хаотично-структурованого стану процесу переходу, пов'язаного з глобальними змінами в суспільстві та небаченими темпами його руху, проявляється вся складність взаємодії суб'єкта історичної дії і соціуму, що створюється ним і що створює його, їх нерозривність і цілісність.

Між тим, значні перетворення, що визначаються та обумовлюються творчою діяльністю суб'єкта, завжди змінювали і самого суб'єкта, забезпечували нові характеристики самого його розвитку, а не тільки підвищували його загальний потенціал.

Суб'єкт, здатний перетворити матеріальні передумови дії в об'єкт своєї цілеспрямованої діяльності, має розкрити в зовнішньому предметі якості, що присутні в ньому лише у вигляді можливості [2: 215]. Виділяючи динамічну складову діяльності, дослідники (О. Г. Асмолов та В. А. Петровський) пишуть: "Умовою визначення поняття "активність" в більш спеціальному значенні є розмежування процесів здійснення діяльності і процесів руху самої діяльності, її самозміни. До процесів здійснення діяльності відносяться моменти руху, що входять до складу мотиваційних цільових і операціональних одиниць діяльності на даному рівні її розвитку і необхідних переходів між ними" [3: 66]. Саме введені в структурні компоненти діяльності людські мотиви, цілі, операційні моменти та ін., пов'язані з певним рівнем розвитку психіки, з усвідомленням і мисленням, об'єктивно формують потребу і можливість в русі діяльності. "Саме активність на відміну від процесів здійснення діяльності, створює моменти прогресивного руху самої діяльності – її становлення, розвитку і видозмінення" [3: 66].

Сама діяльність включає в себе можливості саморуху в силу здатності суб'єкта, що формується в діяльності, до діяльності надситуативної. В основі необхідності виходу за межі ситуації реалізуються "зростаючі в діяльності потенційні можливості суб'єкта: вони наче переростають рівень вимог первісної ситуації та, створюючи надлишок, спонукають суб'єкта до виходу за межі цих вимог" [3: 69]. Це пояснюється тим, що в самій діяльності (як діяльності, що здійснюється суб'єктом) на відміну від звичайної активності, знаходиться момент її руху, що міститься в самому характері її морфології: ціль – мотив – дія. Ціль, мотив об'єктивно припускають смислово оцінку результативності (усвідомлення результату дії за відповідністю їх мотиву, цілі), яка формує мотив постановки нової цілі, мотивацію дій, при постійній дії свідомості, що контролює відповідність дії мотиву і цілі. Можливість виходу в діяльності за межі конкретної ситуації обумовлюється, таким чином, особливостями її носія – людини як суб'єкта, здатного (в силу наявності у неї свідомості та особливостей психіки), по-перше, проектувати діяльність, що знаходиться за межами конкретної дії, що ним виконується, по-друге, включати в свої проекти діяльність, що не пов'язана із задоволенням безпосередньої потреби, а це відкриває поле варіативних пошуків в її здійсненні. "Змістовна установка (структуруючи план діяльності) реалізується на рівні діяльності, цільові установки – на рівні дії, що виділяються в контексті руху діяльності, розглядаються дослідниками як стабілізатори стійкості спрямованості руху діяльності" [3: 61]. Її рух, ріст-розвиток та здатність бути нададаптивною здійснюється відповідною мірою за рахунок надситуативної активності, що реалізується випереджаючою свідомістю діючого суб'єкта, здатного проектувати варіативні результати цілей, що задаються, а також нові умови їх реалізації, які забезпечують перехід до діяльності, що знімає ситуативні труднощі та межі – до діяльності нададаптивної.

У цьому плані нададаптивність виступає іманентною якістю діяльності людини, яка виникла в процесі суб'єктного становлення людини та самої діяльності. Саме надситуативна активність лежить в основі формування можливостей нададаптивної діяльності, яка формує (а не тільки пристосовує людину до природного середовища та до всіх ситуацій і обставин, що змінюються, – діяльності адаптаційної) новий простір предметного світу і систем відносин, неможливих в межах інших, власне біологічних форм існування – простір культури (в її найширшому розумінні). Остання стає потужним засобом адаптації людського суспільства, що полягає не тільки в освоєнні та присвоєнні природного середовища, але й того простору, який об'єктивно формується і постійно відтворюється в результаті широкої діяльності людини, що зростає в своїх можливостях. Культура виступає загалом як адаптивна система в процесі соціального руху [4].

Таким чином, становлення людини і розгортання соціального руху становить основу становлення і розвитку активно діючого індивіда – суб'єкта дії, здатного до нададаптивної діяльності в силу своєї людської специфіки та специфіки діяльності, що ним здійснюється. Надситуативна активність закладалась в процес становлення діяльності і людини як суб'єкта, носія соціального руху і культури, що організує його в межах культурно-історичного здійснення соціальної еволюції. В свою чергу, сам процес та рівні такого виконання соціальної еволюції створювали об'єктивні можливості та умови розвитку цього суб'єкта.

Проблема визначення суб'єкта – одна з найскладніших, незважаючи на наявність багатьох серйозних досліджень цього феномена та багатьох відомих визначень, в тому числі сталих та тих, що активно використовуються. Але саме застосування багатьох підходів та визначень при відсутності загальної цілісної теорії суб'єкта ускладнює завдання його вивчення, а тому і визначення цього феномену на теоретичному рівні та в понятійному осмисленні.

Відомо, що визначення та розуміння суб'єкта змінювалось з часом, з розвитком наукових знань та зі зміною установок стосовно людини (як активно діючого індивіда) та простору його дієвого прояву.

Протягом багатьох десятиріч в наукових характеристиках суб'єкта найважливішою умовою його функціонування поставав об'єкт, що йому протистояв; ця позиція чітко визначена Г. Гегелем в контексті пізнавальної діяльності людини. Але в останнє десятиріччя таке жорстке протиставлення суб'єкта та об'єкта було практично знято. Наприклад, в "Новій філософській енциклопедії" В. О. Лекторський (що активно розробляв протягом багатьох років проблеми суб'єкта, об'єкта та їх зв'язку в контексті пізнання) визначає суб'єкта таким чином: "Для сучасної філософії суб'єкт – це, насамперед, конкретний тілесний індивід, що існує в просторі і часі, включеному в конкретну культуру, що має біографію, що знаходиться в комунікативних стосунках з іншими людьми. Безпосередньо внутрішньо відносно індивіда суб'єкт виступає як Я. Відносно інших людей виступає як "інший". Відносно фізичних речей і предметів культури суб'єкт виступає як джерело пізнання та перетворення" [5: 136].

На сьогоднішній день проблема суб'єкта, що є однією з найбільш актуальних в системі наукових знань, стала предметом вивчення різних наук – філософії і психології, етнографії і соціології, історії і філології та ін. Звичайно, в кожній науковій сфері існують свої проблемні ситуації, пов'язані з суб'єктом, його визначенням, свої підходи, що розкривають різні сторони цього складного феномена. Але дедалі більш очевидною стає необхідність створення загальної теорії суб'єкта та відповідного понятійного апарату, які б забезпечували більш глибоке усвідомлення суб'єкта в його загальності та суб'єктності, як сутнісної якості природи людини та конкретності її реалізації й способу існування.

Неодноразово до проблеми становлення людини як суб'єкта в онтогенезі звертається А. В. Брушлинський [6-8]. Підкреслюючи, що кожна особистість стає суб'єктом, він розкриває більш емне відносно особистості поняття "суб'єкт" [8: 22], де дає наступне визначення суб'єкта, що поглиблює більш ранні широко відомі формулювання та розкриває його важливі змістові характеристики: "Суб'єкт – це всеохоплююче найбільш широке поняття людини, що узагальнено розкриває нерозривну єдність, цілісність всіх його якостей: природних, соціальних, суспільних, індивідуальних та ін." [8: 21-51]. Звертаючись до основних принципів суб'єктно-діяльнісної концепції С. Л. Рубінштейна, А. В. Брушлинський спеціально виділяє одну з найважливіших її тез, підкреслюючи, що "не психічне і не буття самі по собі, а суб'єкт, що знаходиться всередині буття і володіє психікою, творить історію" [8: 211].

Серед характеристик суб'єкта, наведених А. В. Брушлинським, особливо підкреслюється системна цілісність, що дозволяє намітити відповідне проблемне поле його дослідження: "Людина як суб'єкт – це найвища системна цілісність усіх його найскладніших і суперечливих якостей, в передусім, психічних процесів, станів і властивостей, його свідомого та несвідомого. Така цілісність формується в ході історичного та індивідуального розвитку людей. Будучи із самого початку активним, людський індивід, проте не народжується, а стає суб'єктом в процесі спілкування, діяльності та інших видів активності. Наприклад, на відповідному етапі життєвого шляху кожна дитина стає особистістю, а кожна особистість є суб'єктом (хоча останній... не зводиться до особистості)" [6: 31].

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що в онтогенезі становлення суб'єкта відбувається в процесі розвитку його діяльності та свідомості (в їх складному зв'язку та взаємообумовленості) в конкретно-історичному суспільстві, в конкретно-історичний час; становлення суб'єктності індивіда несе в собі завжди подвійний рух (що встановився та що встановлюється) в надбанні реальної суб'єктності реальним індивідом. В соціальній еволюції, де визначальним фактором її організації поставала суб'єктна складова, виділяються різні простори існування, дії і розвитку суб'єкта, серед яких важливо чітко розрізнити три простори руху-розвитку суб'єктності. По-перше, це простір функціонування суб'єкта, що розглядається в його становленні і розвитку як індивіда в його індивідуальному життєвому просторі, в онтогенезі. По-друге, це простір розвитку людини як представника роду людського в філогенезі, характеристики суб'єктних можливостей якого визначаються ступенем загального психічного та соціокультурного розвитку індивідів. По-третє, це простір-час історичного руху суспільства як суб'єкта історичного виконання соціальної еволюції.

Також можна зробити висновок, що становлення людини мало в своїй основі появу суб'єкта дії, що реалізує новий невідомий в природі тип активності, який створюється в діяльності та створює новий неприродний світ, нову форму соціального руху, який реалізується в процесі її просторово-часового соціального буття. Будучи із самого початку активним, людський індивід, проте, не народжується, а стає суб'єктом в процесі спілкування, діяльності та інших видів активності. Суб'єкт постає як носій мислення, як той, що створює ідеальне, має уяву, що проектує, покладає цілі. Суб'єктність поставала головною визначальною якістю індивіда, важливою якістю суспільства, що формується. В історичному ж розвитку суб'єктність індивіда визначалась тим суспільством, яке його формувало та особливостями всього суспільства, в історичному просторі якого він функціонував. Було визначено, що визначення та розуміння суб'єкта змінювалось з часом, з розвитком наукових знань та зі зміною установок стосовно людини (як активно діючого індивіда) та простору його дієвого прояву.

На сьогоднішній день проблема суб'єкта, що є однією з найбільш актуальних в системі наукових знань, стала предметом вивчення різних наук – філософії і психології, етнографії і соціології, історії і філології та ін. Звичайно, в кожній науковій сфері існують свої проблемні ситуації, пов'язані з суб'єктом, його визначенням, свої підходи, що розкривають різні сторони цього складного феномена.

Характеристики проявів суб'єктності різних типів суб'єктів різняться. І в подальшому потрібні спеціальні дослідження для більш чіткого їх встановлення і співвідношення з єдиною сутністю суб'єктності людини як людської дійсності. Актуальним залишається також поглиблене дослідження самої сутності і природи суб'єкта, суб'єктності й суб'єктивності, їх взаємозв'язки, співвідношення з індивідом та особистістю, визначення й розділення генезису суб'єкта та різних історичних фаз і рівнів в його визначенні та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Пространства жизни субъекта : Единство и многомерность субъектообразующей социальной эволюции / [отв. ред. Э. В. Сайко]. – М. : Наука, 2004. – 608 с.
2. Дробницкий О. Г. Природа и сферы общественного бытия человека / О. Г. Дробницкий // Проблемы человека в современной философии. – М. : Наука, 1969 – 229 с.
3. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А. Г. Асмолов. – Москва – Воронеж, 1996. – 426 с.
4. Пелипенко А. А. Культура как система / А. А. Пелипенко, И. Г. Яковенко. – М. : Наука, 1999. – 10 с.
5. Лекторский В. А. Новая философская энциклопедия : в 3 т. / В. А. Лекторский. – М. : Мысль, 2001. – Т. 3. – 136 с.
6. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М. : Институт психологии РАН, 1994. – 109 с.
7. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение / А. В. Брушлинский. – Москва – Воронеж, 2003. – 331 с.
8. Брушлинский А. В. Психология субъекта / А. В. Брушлинский. – СПб. : Алетейя, 2003. – 272 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Prostranstva zhyzni sub'ekta : Edinstvo i mnogomernost' sub'ektoobrazuiushchei sotsial'noi evolutsii [Subject's Life Area : the Unity and Multidimensionality of Subject Forming Social Evolution] / [otv. red. E. V. Saiko]. – M. : Nauka, 2004. – 608 s.
2. Drobniiskii O. G. Priroda i sfery obshchestvennogo bytiia cheloveka [Nature and Sphere of Social Human's Existence] / O. G. Drobniiskii // Problemy cheloveka v sovremennoi filosofii [Human Problems in the Modern Philosophy]. – M. : Nauka, 1969. – 229 s.
3. Asmolov A. G. Kul'turno-istoricheskaia psikhologiya i konstruirovaniye mirov [Cultural-Historical Psychology and the Construction of the Worlds] / A. G. Asmolov. – Moskva – Voronezh, 1996. – 426 s.
4. Pelipenko A. A. Kul'tura kak sistema [Culture as a System] / A. A. Pelipenko, I. G. Yakovenko. – M. : Nauka, 1999. – 10 s.
5. Lektorskii V. A. Novaya filosofskaya entsyklopediya [New Philosophical Encyclopedia] : v 3 t. / V. A. Lektorskii. – M. : Mysl', 2001. – T. 3. – 136 s.
6. Brushlinskii A. V. Problemy psikhologii sub'ekta [Subject's Psychology Problems] / A. V. Brushlinskii. – M. : Institut psikhologii RAN, 1994. – 109 s.
7. Brushlinskii A. V. Sub'ekt : myshlenie, uchenie, voobrazhenie [Subject : Thinking, Learning, Imagination] / A. V. Brushlinskii. – Moskva – Voronezh, 2003. – 331 s.
8. Brushlinskii A. V. Psikhologiya sub'ekta [Subject's Psychology] / A. V. Brushlinskii. – SPb. : Aleteiia, 2003. – 272 s.

Матеріал надійшов до редакції 14.03. 2012 р.

Певна С. Е. Становление и эволюция теоретических представлений о субъекте.

Статья посвящена вопросу становления и эволюции теоретических представлений о субъекте. Приведены характеристики субъекта, выделены пространства существования, действия и развития субъекта. Определено, что становление субъекта происходит в процессе развития его деятельности и сознания. Подчеркивается, что субъектом социальной деятельности и соответствующего характера психической деятельности индивид становится только на определенном уровне своего развития. Сделан акцент на необходимости создания общей теории субъекта и соответственного понятийного аппарата, которые обеспечивали бы более глубокое осознание субъекта.

Pevna S. E. Formation and Evolution of Subject Theoretical Concepts.

The article deals with the problem of formation and evolution of subject theoretical concepts, gives characteristics of a subject and distinguishes subject existence, activity and development spaces. It is established that formation of a subject takes place in the process of development of its activity and consciousness. It has been emphasized that an individual becomes the subject of social activity and corresponding character of mental performance only on the certain level of its development. The necessity of general subject theory and conceptual framework creation, that could provide the subject deeper understanding, is accentuated.